

Педагогічні та психологічні науки

УДК37.015.3

Максим Ольга Василівна

науковий співробітник лабораторії психології
соціально дезадаптованих неповнолітніх
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Максим Ольга Васильевна

Научный сотрудник лаборатории психологии
социально дезадаптированных несовершеннолетних
Институт психологии им. Г.С. Костюка НАПН Украины

Maxim O.V.

research worker of laboratory of psychology of socially desadaptation minor
To the institute of psychology of the name of G.S Kostyuk of the NAPS

Проблеми соціально дезадаптованої поведінки в соціальній та психологічній літературі.

Проблемы социально дезадаптированного поведения в социальной и психологической литературе.

Problems socially maladjusted behavior in the social and psychological literature.

Анотація. Стаття присвячена теоретичному аналізу вивчення проблеми соціальної дезадаптації у психологічній літературі. У статті проаналізовано поняття «адаптованість», «неадаптованість», «дезадаптація», «дезаптованість» та «важковиховуваність» у різних наукових концепціях.

Ключові слова: адаптованість, неадаптованість, дезадаптованість, шкільна дезадаптація, соціальна дезадаптація, дезадаптована поведінка.

Аннотация. Стаття посвящена теоретическому анализу изучения проблемы социальной дезадаптации в психологической литературе. В статье проанализированы понятия «адаптация», «неадаптированность», «дезаптация», «дезаптированность» и «трудновоспитуемость» в различных научных концепціях.

Ключевые слова: адаптация, неадаптированность, дезаптированность, школьная дезаптация, социальная дезаптация, дезаптированное поведение.

Summary: The article is a theoretical analysis to study the problem of social exclusion in the psychological literature. This paper examines the concept of "adaptation", "neadaptovanist", "exclusion", "dezadaptovanist" and "vazhkovyhovuvunist" in various scientific concepts.

Key words: adaptation, neadaptovanist, dezadaptovanist, school exclusion, social exclusion, maladjusted behavior.

Постановка проблеми. Кризовий стан будь - якого соціуму завжди негативно позначається на здоров'ї підростаючого покоління, будь то здоров'я фізичне або психологічне. Нестійка дитяча психіка чутливо реагує на будь - які впливи ззовні, так як соціальна ситуація є одним з головних чинників особистісного розвитку дитини. Сьогоднішній стан українського суспільства характеризується складними суперечливими процесами зміни життєвих цінностей, орієнтирів кожної окремої особистості. Такий стан «аксіологічного вакууму», недостатнє матеріальне і наукове забезпечення освітнього процесу в рамках сім'ї та державних установ породжує аномалії особистісного розвитку дитини, що виражається у виникненні затримок психічного розвитку, неуспішності, недисциплінованості, конфліктності, незрілості емоційно-вольових реакцій, поведінкових порушень (девіантності), безпритульності і т. п.

Ще якийсь час назад перераховане не стосувалось до дітей молодшого

шкільного віку і вважалось властивим школярам підліткового віку. Але сьогодні ці аномалії характеризують особистість і учнів початкових класів, що зумовлено як незадовільним психофізіологічним розвитком дитини (обтяжена спадковість, фізична, соматичне ослаблення), так і впливом соціопсихологічних чинників (слабке матеріальне становище сім'ї, несприятлива психологічна атмосфера дому та соціуму).

Вивчення дезадаптації неповнолітніх показує, що вона пов'язана з порушеннями їх соціалізації у зв'язку з дією макросоціальних і мікросоціальних чинників. Під дезадаптацією нами розуміється невідповідність соціального, психологічного та психофізіологічного статусу дитини умовам та вимогам соціуму. Найбільш суттєві негативні наслідки цього явища виражаються у формуванні різних форм соціальної дезадаптації з порушеннями психічного та особистісного розвитку, стійкими поведінковими розладами.

За цих умов у нашому суспільстві дуже гостро постає проблема соціальної адаптації та збереження психічного здоров'я особистості. Система виховання та освіти вимагає суттєвих змін методики, цінностей та змісту підготовки нової генерації до життя. Тому проблема соціальної адаптації дітей до школи є актуальна і потребує уваги зі сторони психологів, учителів і батьків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально - психологічна адаптація є процесом активного пристосування до вимог середовища. З позицій системного підходу це явище розглядається як безперервний процес взаємозумовлювального впливу людини та її соціального оточення, успішність і адекватність якого залежить як від індивідуально-психологічних особливостей, так і від чинників середовища (Г. Балл, Н. Завацька, Г. Ложкін, М. Макаренко, А. Налчаджян, А. Реан, Т. Яценко). Порушення процесу адаптації є наслідком дисфункції соціо- і психогенезу (Ю. Александровський, Ф. Березін, О. Захаров та ін.), відхилень у механізмах психічного пристосування внаслідок стресів та порушень процесу взаємодії між особистістю та суспільством (П. Анохін, О. Кокун, Г. Сельє, В. Слюсаренко, Д. Фельдштейн та ін.). Водночас не

всі прояви дезадаптованої поведінки пов'язані з порушеннями психічного розвитку і можуть залишатися у межах соціально прийнятих норм поведінки, зокрема у дітей порушення таких норм може відбуватися тому, що дитина їх ще не засвоїла (А. Лучинкіна, Н. Максимова, К. Мілютіна, О. Петрунько та ін.). Отже, актуальності нині набуває проблема соціально - психологічної адаптації особистості на етапі її розвитку та становлення (А. Авцин, В. Войтко, О. Кононко, Б. Паригін, О. Петровський та ін.).

Мета статті полягає у теоретичному аналізі вивчення проблеми соціальної дезадаптації у психологічній літературі

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. При дослідженні проблеми соціальної адаптації – дезадаптації особистості є необхідність розмежити дефініції «девіантність» та « дезадаптація»

В сучасній психологічній літературі існує декілька підходів до розгляду проблеми девіантної поведінки та співвідношення її з процесом соціально - психологічної адаптації. Одним з таких підходів пов'язується з визначенням дезадаптації як відхилення у механізмах психічного пристосування при гострому або хронічному емоційному стресі, що активізують систему компенсаторних захисних реакцій. В межах цього підходу вводиться поняття «адаптивного бар'єру психіки»: тієї суб'єктивної межі, до якої людина може без шкоди для свого організму та психіки пристосовуватися до змін навколишнього середовища. Якщо «адаптивний бар'єр» порушується, то виникають різноманітні психічні та психофізіологічні розлади (Ю. А.Александровський). Інші дослідники вслід за Ю. Александровським серед проявів психічної дезадаптації називають преневротичні порушення, невротичні реакції та стани. З точки зору представників визначеного підходу, девіація виникає внаслідок порушення процесу психічної адаптації.

Прикладом другого з підходів можна вважати концепцію А.А.Налчаджяна, сутність якої полягає в розгляді адаптації як динамічного процесу взаємодії між особистістю та суспільством. Автор розглядає механізми психічної адаптації до складних ситуацій. Серед них виділяються зміни поведінки у ситуації

фрустрації: збудженість та напруженість, агресія, апатія, психологічний регрес, фантазування, стереотипія тощо. В основі цієї поведінки лежать захисні механізми особистості: пригнічення та усунення, інтелектуалізація, проєкція, ідентифікація, інтроекція, ізоляція, самообмеження, раціоналізація, сублимація. Основними типами адаптації згідно з цією концепцією є:

1) стійка адаптованість до звичайних проблемних ситуацій, відсутність помітних проблем та стимулів для розвитку.

2) девіантна адаптація. Девіантними формами адаптації автор вважає ту ситуацію, коли потреби особистості задовольняються, але очікування інших учасників соціального процесу не враховуються. Девіантна адаптація підрозділяється на неконформістську адаптацію - спробу вирішити внутрішню групову проблемну ситуацію соціально не придатним шляхом, що призводить до конфлікту з групою та творчу адаптацію - різновид діяльності, в процесі якої особистість створює нові цінності, поповнює культуру.

3) патологічна адаптація – це така, внаслідок якої виникають патологічні механізми та форми поведінки, що призводить до тимчасового вирішення проблем особистості, але погіршення її стосунків з навколишнім середовищем в цілому – неврози, психофізіологічні розлади тощо.

Така точка зору дозволяє уявити процес психологічної адаптації значно ширше за девіантність. Отже, девіантна поведінка є наслідком дезадаптації та проявляється при девіантній та патологічній адаптації. Подібної точки зору дотримуються А. Гонєєв, Л. Золотарьова, Н. Ліфінцева, В. Поздняков, Д. Фельдштейн, Н. Ялпаєва й ін.), які розглядають девіантність та делінквентність як фактори дезадаптації.

Проте, не зменшуючи значущість визначених підходів, треба звернути увагу, що вони в більшості не стосуються неповнолітніх, а призначені для дорослих, в яких вже розвинуті психологічні адаптаційні механізми і є соціальний досвід. Саме тому, під час кризових ситуацій в них можливе виникнення захисних реакцій. На відміну від дорослих, у дітей системи захисту ще не сформовані. Порушення соціальних норм може відбуватися тому, що

дитина ще не встигла засвоїти ці норми або не мала на це умов. Таким чином, якщо в дорослих девіантність є наслідком порушення процесу адаптації, то у дітей та підлітків спостерігається протилежна картина: порушення процесу адаптації можуть бути викликані саме девіаціями, які призводять до порушення процесу соціалізації в цілому. В працях Н. Максимової показано, що соціальна дезадаптація дитини відбувається внаслідок саме цих причин.

Отже, соціальна дезадаптація може відбуватися за рахунок патопсихологічної симптоматики, проте існує чимало випадків, коли поведінка підлітків, що за своїм розвитком належать до психічної норми, є соціально дезадаптованою. Порушення розвитку особистості можуть досягати рівня, що призводить до соціальної дезадаптації, а можуть залишатися в межах соціально допустимих норм поведінки. Водночас не всі прояви дезадаптованої поведінки пов'язані з порушеннями психічного розвитку. Таким чином, згідно концепції Н. Максимової, дефініція «девіантна поведінка» є значно більшим, ніж дефініція «соціально – психологічна дезадаптація» і містить порушення, що виникають у дитини під час психопатичного і невротичного розвитку, які призводять до руйнування стереотипів поведінки; порушення, що пов'язані з незасвоєнням або скривленням моральних норм – саме соціально дезадаптована поведінка; порушення, порушення, в основі яких полягає ігнорування правових норм, що призводить до кримінальної поведінки.

Такий підхід є провідним для нашого дослідження і дає можливість розглянути соціально дезадаптовану поведінку неповнолітніх в процесі соціалізації та набуття соціального досвіду. В зв'язку з цим, наступний аналіз проблеми соціально дезадаптованої поведінки будемо здійснювати з зазначених позицій.

Проаналізувавши існуючі погляди в соціологічній і соціально - психологічній літературі, ми визначили декілька напрямів у вивченні проблеми девіантної поведінки: соціологічний, психологічний

В рамках психологічного напрямку із зазначеної проблеми розглянемо гуманістичний і онтогенетичний підходи.

Гуманістичний підхід розглядає відхилення в поведінці як наслідок втрати дитиною згоди зі своїми власними почуттями і неможливістю знайти зміст і самореалізацію в сформованих умовах виховання, агресія є результатом перекрученого процесу соціалізації. Значна увага приділяється як структурі потреб, визначеній А. Маслоу, що обумовлюють змістовний характер діяльності дитини, так і стратегіям, за допомогою яких вона підтримує процес діяльності. Прояви тимчасової дезадаптації виникають при неможливості вдоволення потреб якогось рівня. Це створює мотивацію до зміни чи власної особистості, чи навколишнього середовища з метою вдоволення існуючої потреби та встановлення необхідного для подальшого розвитку гомеостазу.

В ході теоретичного аналізу нами був зроблений висновок, що різні діти мають більшу чи меншу адаптивність до проявів тимчасової дезадаптації на кожному з рівнів потреб.

З позиції онтогенетичного підходу розвиток дитини виявляється в таких формах: морфологічний (зміна розміру та форми тіла); біохімічний (зміни на рівні клітин); фізіологічний (функціональні зміни всіх органів, у тому числі й нервової системи); психічний (розвиток психічних процесів, зміна структур свідомості); соціальний (зміна місця дитини в системі соціальних відносин, формування нових форм діяльності та поведінки дитини як члена суспільства). Нас, безумовно, більш цікавлять психічний і соціальний розвиток. Так, Л.Виготський визначив, що зміни ситуації соціального розвитку дитини викликає необхідність реконструкції сформованого типу адаптивної поведінки і може викликати дезадаптацію. Отже, з точки зору генетичного підходу, розвиток дитини можна визначити як соціалізацію. Соціальна дезадаптація виникає при порушенні процесу соціалізації.

Усі ці концепції, безумовно, становлять інтерес для нашого дослідження так, як дозволяють розглядати проблему соціально дезадаптованої поведінки під різними кутами зору. Проте, виникає питання про критерії визначення типів соціально дезадаптованої поведінки. Теоретичний аналіз літератури показав, що можна визначити декілька груп одиниць класифікації соціально дезадаптованої

поведінки: соціальні (ступінь дезадаптації, включеність та місце в групі, порушення вікових норм розвитку), психічні (особливості нервової системи), психологічні (спрямованість особистості, мотивація, дефекти характеру, наявність установок на дезадаптивну діяльність, порушення вікових норм розвитку, незадоволеність базових потреб).

До першої групи належать типології соціально дезадаптованих підлітків, розроблені Хьюїттом і Дженкінсом. Безумовна перевага їхньої типології в визначенні соціальних факторів в формуванні дезадаптивної поведінки, а саме, впливу оточення. Проте, типологія, запропонована З. Бандурою є механістичною і дає уявлення тільки про включеність підлітка в групу. Психологічні особливості дезадаптантів залишаються за колом розгляду.

Психологічні вікові особливості були враховані Л. Виготським в класифікації девіантів за віковими нормами. Проте, його типологія стосується в більшості дітей з відхиленням в розвитку різного походження. Визначення «дитина – дезорганізатор», на нашу думку, не дає повноти уявлень про ступень і характер дезадаптованості.

Інша група дослідників М. Бандурка, С. Бочарова, Е. Землянська визначають типи дезадаптованих підлітків, детермінуючи їхню роль у структурі асоціальних груп в залежності від дефектів характерів. Проте, їхня типологія стосується тільки підлітків, включених в асоціальну діяльність, і не дає уявлення саме чому це відбувається.

В останні десятиліття на Заході одержав широке поширення емпіричний, феноменологічний підхід до визначення відхилень, що використовує для їхнього опису поняття синдрому - стійкого утворення в структурі особистості - як одного з чотирьох типів аномалій. В межах цього підходу розглядають чотири синдроми: синдром порушення поведінки, порушення особистості, незрілість, асоціальні тенденції.

Загальна спрямованість особистості була покладена для виділення груп неповнолітніх правопорушників Г. Миньковским, установки на спільну і кримінальну діяльність В.Пирожковим. Дослідження мотиваційної структури

асоціалів дозволило детермінувати їхню типологію. Отримані психологічні характеристики неповнолітніх правопорушників, виявлені Д. Фельдштейном, дозволили дослідникові умовно виділити п'ять груп підлітків на основі визначеного типу поведінки з урахуванням ступеня антигромадської спрямованості особистості.

Визнаючи безумовну корисність зазначених типологій для практики, необхідно звернути увагу, що більшість з них по – перше, стосується асоціально спрямованих підлітків; по – друге, розглядає юнаків і підлітків, молодший шкільний вік при цьому залишається за колом розгляду. Крім того, не враховується факт порушення процесу соціалізації дитини безпосередньо в школі.

Для нашого дослідження має велике значення типологія, запропонована Н. Максимовою. В якості детермінант соціальної дезадаптації вона розглядає особистісні новоутворення, які стали регуляторами поведінки підлітка. Крім того, визначений ряд соціальних потреб (потреба в позитивній оцінці дорослих, потреба в спілкуванні з однолітками, прагнення здобути гідне становище в системі міжособистісних стосунків колективу класу, потреба в самоповазі), незадоволення яких створюють для учня психотравмуючу ситуацію. Сутність такої ситуації, з точки зору Н. Максимової, полягає в недостатності соціального досвіду школяра, в силу чого дитина не спроможна вийти з такої ситуації самостійно шляхом саморозвитку. В такому разі виникають захисні поведінкові реакції. Як наслідок цього - формування особистісних новоутворень, що детермінують дезадаптивну поведінку. Згідно за цією концепцією визначено чотири групи дітей: 1) підлітки, у яких опірність педагогічним впливам зумовлена несформованістю особистісних структур, низьким рівнем розвитку моральних уявлень та соціально - схвалюваних навичок поведінки(педагогічна занедбаність); 2) підлітки, у яких педагогам впливам зумовлена особливостями в розвитку психічної діяльності (акцентуації характеру, емоційна нестійкість, наслідки мінімальної мозкової дисфункції тощо); 3) підлітки, у яких опірність педагогам і/чи батькам викликана невмілими виховними діями (оманлива чи

ситуативна важковиховуваність); 4) підлітки, у яких опірність педагогічним впливам викликана функціональними новоутвореннями особистості (власне важковиховуваність).

Безумовна перевага цієї типології в по – перше, в звертанні уваги на вісь шкільний вік, по – друге, відокремлення групи соціально – дезадаптованих дітей від асоціалів і дітей з органічними порушеннями, по – третє, незадоволення базових потреб дітей визначено як основа дезадаптації. Однак, на нашу думку, для проведення ефективної корекційної роботи, необхідно визначити, які саме незадоволені потреби присутні різним типам соціально дезадаптованих школярів, і які особливості з цим пов'язані.

В зв'язку з цим, ми вважаємо необхідним визначити особливості процесу шкільної соціалізації на кожному віковому етапі. Соціалізація в контексті навчання й виховання особистості досліджувалася в М. Боришевським, Л.Виготським, Г. Костюком, С. Максименком, Ж. Піаже та ін. Ці дослідники звертали увагу на формування позитивних стосунків в шкільному середовищі між учнями (М. Боришевський), між учнями і педагогами (Г. Костюк). Вікові особливості перебігу процесу соціалізації вивчали Л. Божович, І. Кон та ін.

Здатність до розуміння власних дій і вчинків, характеру взаємин з оточуючими, своєї поведінки і переживань є необхідною умовою формування самосвідомості. Саме ці чинники слід розглядати як важливу умову формування більш адекватного самоусвідомлення суб'єкта (М.Й. Боришевський). Соціалізацію можна розглядати і як поступове розширення дитиною власного досвіду, сфери спілкування та діяльності, як процес розвитку самосвідомості та саморегуляції. У структурі процесу шкільної соціалізації дослідники визначають три етапи: початковий, базовий та після базовий. Вони є співвідносними з віковими та освітніми рівнями, хоча й не завжди і не в усіх відношеннях збігаються з ними. Початковий етап шкільної соціалізації розпочинається з моменту вступу дитини до школи. В ході теоретичного аналізу соціально – психологічної літератури за проблемою, було зроблено висновки, що шкільна соціалізація на цьому етапі спрямована на засвоєння шкільних норм та правил,

розвиток базової системи життєвих відносин, соціальних інстинктів, задоволення потреб та інтересів молодших школярів. Молодші школярі мають ще не достатньо розвинуту волюву сферу, низький рівень узагальнення, бажання гратися. Основні труднощі соціалізації дослідники пов'язують: зі зміною соціальної ситуації розвитку (К. Бардін, І. Брязгунов, О. Хухлаєва та ін.); з особливостями навчальної діяльності, яка є провідною; специфікою вікового розвитку; нездатністю дитини довільно керувати своєю поведінкою, увагою, навчальною діяльністю; невмінням пристосуватися до темпу шкільного життя; порушенням відносин з однокласниками, вчителем, батьками (О. Бодальов, О. Кононко, Г. Кумаріна, Н. Максимова, К. Мілютіна, Ю. Приходько, Т. Титаренко, Г. Хомич та ін.); психологічними особливостями дитини (К. Бардін, А. Валлон, М. Дементьєва, М. Герберт). О. Землянська визначає, що чинниками дезадаптації в молодшому шкільному віці можуть бути: аморальна поведінка одного або обох батьків, відсутність контролю за дозвіллям і навчанням дитини, неготовність батьків до виховання, погана організація педагогічного процесу в шкільних і шкільних навчальних закладах [1].

На базовому етапі шкільної соціалізації дослідники розглядають дві фази:

Перша – це час соціального навчання. Завдання цієї фази: освоєння базових алгоритмів соціальної взаємодії та поведінки, початкова соціально-рольова підготовка, збагачення соціального досвіду, визрівання системи соціальних установок. Зазначений період співпадає з молодшим підлітковим віком та переходом молодших школярів до середньої школи. В цей час знов відбуваються зміна соціальної ситуації розвитку, зміна провідної діяльності, перегляд стосунків з однокласниками, батьками, педагогами. У молодших підлітків формується почуття дорослості, бажання до самостійності, потреба в визнанні. Продовжується інтенсивне моральне формування особистості: формуються основи світогляду, формуються моральна і правова свідомість, і й ідеали [1]. Л. Пономаренко вказує на ряд факторів, що впливають на ускладнення процесу адаптації в п'ятикласників:

діаметрально протилежне сприйняття вчителями початкової і основної школи учнів п'ятих класів; поява якісно нових типів роботи, які не були відпрацьовані в початковій школі недостатньо сформовані навички групової роботи [].

Основними труднощами соціалізації на даному віковому етапі дослідники вважають: зниження успішності (Н. Вострокнутов, Т. Драгунова, Х. Ремшмідт); порушення взаємостосунків з дорослими і однолітками (М. Боришевський, С. Максименко, Н. Максимова, К. Мілютіна, Д. Фельдштейн).

Друга фаза спрямована на формування базових життєвих концепцій учнів, подальше формування світогляду й соціальних установок (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін, Л. Кольберг, Г.С. Костюк, та ін.), спрямованості особистості, освоєння та вибір системи життєвих орієнтацій, соціальна самоідентифікація та самовизначення. Зазначений період співпадає з старшим підлітковим віком і містить всі його особливості. Провідним типом діяльності підлітка залишається спілкування з однолітками. Потреби в самоствердженні, визнанні, самоповазі стають найбільш актуальними. Активно формується Я-концепція підлітка. Підліткам властиві реакції емансипації, групування, прагнення вийти з - під опіки. Структура мотивів учіння у підлітків ускладнюється, у них поєднуються широкі соціальні мотиви із власне пізнавальними особистими мотивами. Провідним мотивом становлення особистості в підлітковому віці є соціальна лінія розвитку. Н. Абдюкова в процесі засвоєння підлітком норм поведінки відокремлює чотири етапи: 1)обізнаність з нормою, розуміння її змісту; 2)ототожнення своєї поведінки з нормою; 3)бажання наслідувати норму; 4)здатність реалізувати її.

Дослідники вказують, що підлітки стикаються з труднощами вже на першому етапі. Шкільну дезадаптацію підлітків дослідники пов'язують, з: порушенням взаємостосунків з дорослими і однолітками (М. Боришевський, Г. Ложкін, С. Максименко, Н. Максимова, К. Мілютіна, Д.Фельдштейн). виникненням правопорушень (О.Антонов, В.Васільєв, В.Войтко, Е. Драніщева, О. Зотова, В. Кондрашенко, В. Татенко, С. Яковенко); проявом суїцидних явищ

та агресивності (Л. Жезлова, В. Тюріна, О. Бовть, Р. Охрімчук). О. Землянська причини дезадаптації підлітків пов'язує з ослабленням контактів із сім'єю, класним і шкільним колективами, спрямованістю позашкільних груп, учасниками яких вони стають.

Отже, спільними проблемами процесу соціалізації на всіх вікових етапах є порушення спілкування з однолітками, батьками, педагогами; незадоволення базових соціальних потреб; неефективна організація педагогічного процесу в школі; деякі вікові психологічні особливості учнів.

Висновки.

Література

1. Албегова И. Ф. Социальная адаптации : учебное пособие для студентов специальности Социальная работа / И. Ф. Албегова. -Ярославль: ЯрГУ, 2006. - 112 с.
2. Беляева Л.А. Стратегии выживания, адаптации, преуспевания / Л. А. Беляева //СОЦИС. – 2001. – №6. – С. 44–53.
3. Бродовська В. Й., Грушевський В. О., Патрик І. П. Тлумачний російсько-український словник психологічних термінів: Словник. – К.: ВД «Професіонал», 2007. – 512 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод.,допов. Та CD) // Уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с. : іл.
5. Завацька Н.Є. Особливості соціальної підтримки в осіб з різним ступенем соціальної адаптації / Н.Є. Завацька // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – 2010. – Т. 8. – Вип. 7. – С. 90-105.
6. Налчаджян А.А. Социально-психическая адаптация личности / А.А. Налчаджян. – Ереван: Изд-во АН Арм ССр, 1988. – 262 с.
7. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 680 с.

8. Прохоров А. О. Саморегуляция психических состояний: феноменология, механизмы, закономерности / А. О. Прохоров. – М: ПЕРСЭ, 2005.–352 с.
9. Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевича. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
10. Ромм М. В. Философия и психология адаптивных процессов: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / М.В. Ромм. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2006. – 296 с.